
De Ontzuiling in Nederland, in het bijzonder van het Nederlands katholicisme*)**)

J. M. G. Thurlings

I Inleiding

Vanaf het vierde kwart der negentiende eeuw tot in de jaren 1960 heeft de geschiedenis van Nederland in vele opzichten in het teken gestaan van een zich steeds verder uitbreidende verzuiling. Dit proces was zelfs door de Duitse bezetting slechts tijdelijk onderbroken. Wel vond in deze oorlogsperiode een onderlinge toenadering plaats tussen de verschillende bevolkingsgroepen, en zelfs werden plannen beraamd voor een 'Doorbraak' van het zuilenisolement. Maar na de bevrijding herrezen, met de natie, weer alle zuilorganisaties. Zelfs gaan zij dan een periode van ongekennde bloei tegemoet die tot na 1960 zal aanhouden.

Het duidelijkst is dit het geval bij de katholieken. In het midden van de jaren 60 is hun deelname aan het katholiek secundair onderwijs opgelopen tot bijna 80 procent (van Kemenade, 1968, p. 48). Een nagenoeg even grote bloei doet zich voor in de andere institutionele sectoren. De katholieke boerenbond bereikt in 1953 zelfs een participatiegraad van 95 procent. Voor de Katholieke Volkspartij, de Katholieke Radio Omroep en de katholieke dagbladen zijn de corresponderende cijfers, respectievelijk in 1959, 1955 en nogmaals 1955, niet minder dan 84, 89 en 79 procent. De calvinistische cijfers bedroegen 95, 94 en 58 procent (Kruijt en Goddijn, 1961, p. 242). De ontwikkeling van de confessionele en de niet-confessionele partijen wordt weergegeven door de verkiezingsuitslagen van de Tweede Kamer in tabel 1.

Uit dezelfde tabel blijkt dat de liberalen tussen de beide oorlogen tot een minimum waren gereduceerd. Zij hadden terrein verloren aan de confessionele partijen enerzijds, aan de socialisten anderzijds.

Het hierboven beschreven verzuilingsproces was, althans wat de confessionele

* Bij het schrijven van dit artikel is uitvoerig gebruik gemaakt van materiaal in de archieven van het Katholiek Documentatiecentrum, (K.U. Nijmegen).

** Dit artikel zal, in enigszins aangepaste vorm, eveneens verschijnen in 'The International Journal of Comparative Sociology', XX, 1-2, p. 82-100, onder de titel 'Pluralism and assimilation in the Netherlands, with special reference to Dutch Catholicism'.

Tabel 1

Verkiezingsuitslagen Tweede Kamer in %

(Bron: C.B.S., 'Vijf en zeventig jaar statistiek van Nederland', Den Haag 1975, p. 37, 38. 'Statistical Yearbook of the Netherlands 1978, p. 89)

	AR	confessionele partijen			Totaal	PvdA	niet-confessionele partijen		Totaal
		CHU	KVP	Overige			VVD	Overige	
1918	13.4	6.6	30.0	2.3	52.3	28.1	15.1	4.5	47.7
1929	11.6	10.5	29.6	4.6	56.3	30.5	7.4	5.8	43.7
1937	16.4	7.5	28.8	5.8	58.5	30.0	4.0	7.5	41.5
1946	12.9	7.9	30.8	2.0	53.6	28.3	6.4	11.7	46.4
1952	11.3	8.9	28.7	5.8	54.7	29.0	8.8	7.5	45.3
1956	9.9	8.4	31.7	2.9	52.9	32.7	8.8	5.6	47.1
1963	8.7	8.6	31.9	3.0	52.2	28.0	10.3	9.5	47.8
1967	9.9	8.1	26.5	3.6	48.1	23.5	10.7	17.7	51.9
1971	8.6	6.3	21.9	6.0	42.8	24.7	10.4	22.1	57.2
1972	8.8	4.8	17.7	9.7	41.0	27.3	14.4	17.3	59.0
1977		31.9		3.1	35.0	33.8	17.9	13.3	65.0

zuilen betreft, primair gestimuleerd door het motief van de bevordering van een beveiligend isolement tegenover de gevaren van de buitenwereld. Daarnaast werden met het vorderen van de jaren ook andere motieven naar voren gebracht, zoals de optimalisering van de socialisatie in de eigen cultuur en het leveren van een specifieke bijdrage aan het welzijn en de cultuur van de nederlandse natie.

Het isolements-motief stond echter, zeker tot 1940 en waarschijnlijk tot 1954, centraal. In overeenstemming daarmee waren de strikte verboden voor katholieken om lid te worden van niet-katholieke organisaties. Met name gold dit voor de socialistische partij en de socialistische vakbond, waarvan het lidmaatschap voor katholieken zelfs op straffe van excommunicatie verboden was. Voor het stemmen op de KVP gold een morele plicht waarop de katholieken bij herhaling werden gewezen. Zelfs het luisteren naar de socialistische radiouitzendingen van de VARA was verboden, zij het zonder strafbepaling. Aan deze isolements-strategie correspondeerde de reductie van de onontkoombare inter-zuil contacten tot de bekleders van de topposities in de zuilen (Lijphard, 1968, p. 126). Het effect was de ontwikkeling van evenzovele elites die met het verstrijken van de tijd een steeds grotere vaardigheid bleken te ontwikkelen in de omgang met elkaar. Een tweede effect was dan ook dat de wrijvingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen – afgezien van de irritaties bij katholieken over de manier waarop de anderen bepaalde voor de katholieken pijnlijke nationaal-historische feiten herdachten, afgezien ook van de irritaties bij niet-katholieken over demonstraties van triomfalisme door de katholieken in de jaren dertig – tot een minimum werden beperkt.

Eveneens mag men aannemen dat de isoleringsstrategie van de zuilorganisaties geresulteerd heeft in de reductie van het aantal gemengde huwelijken. Wat de katholieken betreft heeft deze daling zich zelfs voortgezet tot 1961. In 1936 waren nog 13.2 procent van alle katholieken die dat jaar in het huwelijk traden gehuwd met een niet-katholiek. In 1961 was dit percentage tot 10.6 gedaald (de Hoog, 1976, p. 37).

2 Ontzuiling

In de jaren 1960 voltrekt zich echter de omslag. Het groeiproces komt tot stilstand en na enige tijd treden de eerste barsten in het bouwwerk aan het licht. In het proces van ontzuiling dat daarmee op gang komt speelt de katholieke zuil een centrale rol. Op haar zullen wij in het vervolg van deze studie onze aandacht meer in het bijzonder concentreren.

De eerste tekenen van de komende veranderingen hadden zich reeds in 1945 voorgedaan, toen de in verzetskringen ontwikkelde '*doorbraak*'-gedachte vorm kreeg in de 'Nederlandse Volksbeweging', die zich ten doel had gesteld de

vooorlogse verzuilde partijenstructuur te vervangen door een grote centrum-partij, waarin christenen en socialisten elkaar op de basis van een nieuwe ideologie, het personalistisch socialisme, zouden vinden. Maar in december 1944 verklaarden de bisschoppen in het toen reeds bevrijde zuiden van het land, geschrokken over de successen van de communistische propaganda, dat een onverwijd herstel van de katholieke organisaties noodzakelijk was. De nederlaag van de doorbraakgedachte werd bezegeld door de oprichting van de katholieke Volkspartij.

Voorlopig zijn de consequenties nog gering in omvang, maar ze zijn er wel. Het programma van de KVP blijkt tamelijk progressief uit te vallen, onder de druk van de noodzakelijke wederopbouw van de natie, en anderzijds doet de nieuwe socialistische Partij van de Arbeid het nodige water in de rode wijn, zodat een regeringssamenwerking van socialistische en christelijke partijen tot stand kan komen. In zekere zin zegeviert hier dus het principe van de verzuiling met haar samenwerking in de top.

Maar anderzijds gaan reeds spoedig enige honderden jonge katholieken over naar de P.v.d.A. om daarbinnen een 'Katholieke Werkgemeenschap' te vormen. De splijtzwam heeft voor de eerste keer – op kleine schaal, maar tegelijk t.a.v. een elite-groep – zijn werk gedaan.

Bovendien, met dat alles is ondanks de restauratie van de zuilenstructuur in 1946 een nieuwe situatie ontstaan. Vóór de oorlog was de politieke partijenstructuur op een ondubbelzinnig ideologisch criterium gebaseerd geweest, niet alleen wat de confessionele, maar ook wat de meeste andere partijen betrof. Men had bij een bepaalde partij gehoord, of erop gestemd, omdat men gereformeerd was, of katholiek, of nederlands hervormd¹, of anti-kerkelijk socialist of onkerkelijk liberaal. Nu werd dit anders, doordat de P.v.d.A. het antikerkelijk karakter van haar vooroorlogse voorgangster had afgelegd en een brede volkspartij, links van het midden was geworden. Het resultaat was een situatie van cross pressures die op de duur grote gevolgen zou hebben. Van nu af aan immers konden twee criteria voor partijkeuze door elkaar heen gaan lopen, zoals de oprichting van de 'katholieke werkgemeenschap' binnen de P.v.d.A. reeds had bewezen.

De eerste gevolgen deden zich reeds gevoelen in het jaar 1951, toen een groep rechtse katholieken, de 'groep Steenberghe', binnen de KVP protest aantekende tegen linkse tendenties in deze partij. Het optreden van de groep Steenberghe,

1. Hier golden overigens reeds voor de oorlog enige uitzonderingen. Een aantal modernistische protestanten hadden inmiddels, als christelijke socialisten (bijvoorbeeld Woodbrookers), een tehuis gevonden in de socialistische partij; anderen waren in de liberale partij terechtgekomen. Tenslotte was er een aantal naar orthodoxie neigende leden van de Nederlands hervormde kerk die anti-revolutionair waren geworden.

met de verkiezingen van 1952 in het vooruitzicht, leidde tot heftige interne discussies en met name tot een fel protest van de katholieke vakbondsvertegenwoordigers in de katholieke partij, die tenslotte zelfs, al dan niet gemeend dreigden met de oprichting van een eigen, maar wel nog katholieke arbeiderspartij. De prijs voor dat interne conflict werd betaald in 1952 toen de verkiezingen voor de KVP een teruggang van 30.8 naar 28.7 procent van de stemmen opleverden. Overigens was waarschijnlijk het grootste deel van dit stemmenverlies naar een rechts-katholieke splinterpartij gegaan en slechts een klein gedeelte naar de P.v.d.A. (Bosmans, 1977). Niettemin was daarmee de principiële situatieverandering aan het licht getreden. Van nu af aan moesten de confessionele partijen rekening houden met de mogelijkheid dat hun kiezers uit motieven van pragmatische, met name sociaal-economische aard, zouden uitwijken naar de niet-confessionele partijen, hetzij de socialistische, hetzij de liberale.

Het is niet onmogelijk dat deze nieuwe situatie een van de verklaringen is voor het drastische optreden van de Nederlandse bisschoppen in 1954, toen zij in een 'mandement' in zeer duidelijke bewoordingen de gelovigen opriepen om trouw te blijven aan de katholieke organisaties en nog eens expliciet herinnerden aan het verbod van het lidmaatschap van de socialistische vakbond, op straffe van excommunicatie. Om de katholieke elite in de P.v.d.A. te ontzien, die zich steeds had ingespannen om haar katholieke orthodoxie te blijven bewijzen, werd het lidmaatschap van de P.v.d.A. niet verboden, maar de bisschoppen lieten er geen twijfel over bestaan, dat zulk een lidmaatschap hun niet welgevallig was.

Behalve in de kring van de katholieken in de Partij van de Arbeid heeft het mandement verrassend weinig protesten opgeleverd. Niettemin markeerde het het einde van een periode. (Manning, 1971).

Reeds in 1957 verschijnt een rapport van de 'Sint Willibrordvereniging' – katholieke vereniging voor binnenlands apostolaat – waarin de verzuiling 'een steeds sterker wordende bedreiging voor de nederlandse volksgemeenschap' wordt genoemd. Hoezeer de rapporteurs verschillen van de schrijvers van het mandement, blijkt uit hun vraag, 'niet alleen of wij onze eigen groep kunnen bereiken langs de weg van de institutionele geslotenheid, maar ook of anderen in deze door ons gekozen vorm redelijkerwijs nog de Blijde Boodschap kunnen vernemen' (Bosmans, 1968, p. 122). Deze vraag zal na 1960 in steeds meer katholieke organisaties aan de orde worden gesteld in de zogenaamde identiteitsdiscussie d.i. discussies over zin en onzin van het woord 'katholiek' in de naam van de organisatie. Het is niet verwonderlijk dat, naarmate die discussies vorderen steeds meer andere kwesties dan alleen die van verzuiling of ontzuiling ter sprake komen.

Deze discussies aan de top, bij KVP, KRO, KAB/NKV, volksgezondheidsorganisaties, onderwijs en pers, duiden zelf reeds op een verschuiving in de attitudes tegenover de verschijnselen van verzuiling en ontzuiling. Dat dit niet

alleen het geval is bij de leiders, maar ook bij de leden, blijkt uit alle survey-onderzoekingen die op dit punt na 1965 gehouden zijn. Zo constateert van Kemenade op grond van een onderzoek in 1966, dat van alle ondervraagde ouders – die in feite hun kinderen naar katholieke scholen stuurden – niet minder dan 26 procent de behoefte aan katholiek onderwijs voor zichzelf en voor hun kinderen gering tot zeer gering noemden. Blijkbaar was het feitelijk gedrag in die tijd dus sterker verzuild dan de attitude. (van Kemenade, 1968, p. 225).

Hetzelfde beeld treedt naar voren in de politieke sector. Terwijl in 1966 nog ongeveer 80 procent der stemgerechtigde katholieken hun stem uitbrachten op de KVP, verklaarden in datzelfde jaar ruim 50 procent van de katholieke respondenten in een ander onderzoek, dat politiek en godsdienst los staan van elkaar. (Margriet, 1967, p. 216).

In hetzelfde onderzoek werd gevraagd of naar het oordeel van de respondenten een omroepvereniging, een sportvereniging, een vakbond en een jeugdvereniging gebaseerd moeten zijn op een godsdienstig principe. Tabel 2 geeft voor elk van deze vier levensbeschouwelijke groepen de procenten dergenen die deze vraag affirmatief hebben beantwoord. Wat in deze cijfers het eerst naar voren

Tabel 2

Deze vereniging moet gebaseerd zijn op een godsdienstig beginsel: Percentages 'Ja', per kerkgenootschap en geslacht, (Margriet, 'God in Nederland', 1967, p. 218.

	RK		Hervormd		Geref.		onkerkelijk			
							godsd. opgevoed		niet godsd. opgevoed	
	v.	m.	v.	m.	v.	m.	v.	m.	v.	m.
Omroepvereniging	46	53	49	47	92	82	14	20	13	17
Sportvereniging	29	26	21	21	69	53	8	11	6	8
Vakbond	40	41	30	36	83	75	13	14	11	12
Jeugdvereniging	62	71	65	69	95	90	36	33	19	27

springt is het feit, dat de katholieken evenals de hervormden op het stuk van verzuilingsvoorkeur klaarblijkelijk een middenpositie innemen tussen de gereformeerden die zeer sterk vóór en de onkerkelijken die sterk tegen zijn. Vergelijken we deze cijfers met die van de feitelijke verzuiling in hetzelfde jaar, dan stoten wij op een interessante discrepantie. Op het stuk van de feitelijke verzuiling scoren de katholieken dan immers nog even hoog als de gereformeerden, terwijl de hervormden verre bij hen achterblijven. Voorzover van attitudes gezegd kan worden, dat zij zich na verloop van tijd uitdrukken in feitelijk gedrag,

is hier dus plaats voor de hypothese, dat voor de katholieken na 1966 aanzienlijke ontzuilingstendenties te verwachten zijn. Zoals wij zullen zien is dat inderdaad het geval geweest.

Het duidelijkst treedt deze ontzuilingstendens aan het licht bij de KVP. Van 1930 tot 1963 hadden de verkiezingsuitslagen voor de katholieke partijen steeds een vullingspercentage van meer dan 80 procent opgeleverd (d.i. meer dan 80 procent der stemgerechtigde katholieken stemde KVP). In 1967 blijkt dit getal tot ongeveer 70 te zijn gedaald. Wat was er gebeurd? In 1966 was door toedoen van de leider der KVP-fractie in de Tweede Kamer, een eind gekomen aan de coalitieregering van socialisten en confessionele partijen, tot grote verontwaardiging van de progressief georiënteerde katholieken. Bij de verkiezingen in 1967 bleek deze zwaai naar rechts de KVP een aanzienlijk stemverlies op te leveren: haar stemmenpercentage daalde van 31.9 in 1963 naar 26.5. De grote winnaar was echter niet de Partij van de Arbeid, die zelfs een even zwaar verlies had moeten incasseren, maar een nieuwe partij, 'Democraten '66', die de eerste de beste keer dat zij aan de verkiezingen deelnam 4.5 procent van alle stemmen wist te verwerven. D'66 was een partij die met haar programma van staatsrechtelijke vernieuwing kennelijk was aangeslagen bij de jongeren, maar die misschien tegelijk ook een deel van haar succes te danken had aan het feit dat zij als niet-confessionele partij in het midden voor de kiezer een nieuw alternatief verschafte. In 1971 steeg zij zelfs tot 6.8 procent. Daarna ging het snel bergafwaarts. De winst van de calvinisten in 1967 moet waarschijnlijk worden toegeschreven aan het succesrijke optreden van haar voorman Zijlstra die als minister-president van het interim-kabinet in de publieke opinie als een soort van redder in de nood was gezien. Overigens blijkt de calvinistische partij, zeker in vergelijking met de katholieke, een opvallende stabiliteit te behouden.

De controverse tussen voor- en tegenstanders van de zwaai naar rechts van de confessionele partijen, geëffectueerd in een confessioneel-liberale regeringscoalitie in 1967, leidde in 1969 tot de uittocht van een aantal 'christelijke radicalen' – jongeren van katholieken en calvinistischen huize – en tot de stichting van wederom een nieuwe doorbraakpartij, nu echter niet in het midden, maar radicaal-links, de Politieke Partij Radicalen.

De verkiezingsuitslagen van 1971, en nog meer die van 1972, brengen op onmiskenbare wijze een nieuw feit aan het licht, namelijk dat in de eerste helft van dit decennium niet alleen de politieke ontzuiling van het katholieke volksdeel snel is voortgeschreden – de KVP daalt tot 17.7 procent – maar dat bovendien een aanzienlijke radicalisering in de politieke verhoudingen opgetreden is. Het centrum dreigt te bezwijken, en niet alleen omdat het overwegend een confessioneel centrum is: Ook D'66 is op zijn retour en haalt in 1972 nog 4.1 procent van de stemmen, bij de verkiezingen voor de provinciale staten in 1974 zelfs nog maar 1.0 procent. Daartegenover stijgen ter linkerzijde de PvdA en de

P.P.R. in 1972 tot respectievelijk 27.3 en 4.8 procent en ter rechterzijde de V.V.D. tot 14.4 procent. De winst van de PvdA zou nog groter zijn geweest, wanneer zij niet in 1970 getroffen was door de afscheiding van haar rechtervleugel die als de partij der 'Democratisch Socialisten '70' in 1971 5.3, en in 1972 nog 4.1 procent van de stemmen verwierf. De verkiezingen voor de provinciale staten in 1974, zijn niet geheel vergelijkbaar, maar tonen wel dat de radicaliseringstendens zich heeft voortgezet: De PvdA komt op 28.0 procent, de PPR op 4.9, de liberale partij op 19. De drie confessionele partijen verwerven tezamen nog slechts 32.8 procent.

Dat de verkiezingscijfers van 1974 niet geheel vergelijkbaar zijn, is niet in de eerste plaats te wijten aan de omstandigheid dat het hier om verkiezingen voor de provinciale staten gaat. Een gewichtiger oorzaak is gelegen in het feit dat de drie confessionele partijen na zeer moeizame onderhandelingen in enkele provincies met een gezamenlijke 'christen-democratische lijst' waren uitgekomen. Ook aan de Tweede Kamerverkiezingen in 1977 nemen zij als C.D.A. gezamenlijk deel. Aldus is, door de nood gedwongen, een einde gekomen aan de confessionele verzuiling in de politiek, zij het om plaats te maken voor een interconfessionele zuil.

De verkiezingen van 1977 laten overigens nog iets nieuws zien: Het C.D.A. weet zich te stabiliseren, en vooral: D'66, ale een fenix herboren, komt terug met 5.4 procent. Tegen de min of meer voortgaande polarisering (P.v.d.A. 33.8%, V.V.D. 17.9%) tekent zich hier een nieuwe beweging af: een tendens naar het politieke midden.

Duidelijke ontzuilingstendensen zijn eveneens opgetreden op het terrein van de vak- en standsorganisaties. Reeds in het begin van de jaren zestig had de katholieke Arbeidersbond zijn karakter van standsorganisatie prijsgegeven, zodat zij sindsdien alleen nog een sociaal-economische belangenorganisatie was. Door deze wijziging, die een breuk met de traditionele sociale leer van de kerk inhield, was een belangrijke barrière voor de toenadering tot de socialistische vakbond weggefallen.

Nadat ter gelegenheid van de tienjarige herdenking van het bisschoppelijk mandement de discussie over verzuiling in volle kracht is ontbrand, besluiten de bisschoppen tot opheffing van het verbod voor katholieken om lid te worden van de socialistische vakbond. Na zeer lange onderhandelingen tussen katholieken, protestanten en socialisten komt in 1974 inderdaad een federatie van de katholieke en de socialistische vakbond tot stand, en dit ondanks het feit dat de socialistische vakbond inmiddels sterk geradicaliseerd is. Voor de katholieke arbeiders betekent dit dus het definitieve einde van hun verzuilde organisatie. Symptomatisch voor de positie van de protestanten in deze gehele ontwikkeling is het feit dat hun vakbond de federatie-onderhandelingen afbrak en besloot als zelfstandige christelijke organisatie voort te gaan.

Maar ook binnen de kringen van de katholieke bond ontstaan door de federatie met de socialisten grote moeilijkheden. Het feit is namelijk, dat deze bond geen zuivere arbeidersorganisatie was, maar dat ook employees en andere beoefenaren van middle class beroepen erin opgenomen waren. Uit vrees voor de socialistische nivelleringspolitiek besluit nu de, tot dan bij de katholieke bond behorende Unie van Beambten, Leidinggevend en Hoger Personeel (35.000 leden) de katholieke bond te verlaten. Gelijksortige plannen bestaan bij de organisatie van employees in Bankwezen, Verzekeringen en administratieve beroepen.

Een andere katholieke organisatie van ambtenaren (ARKA) gaat de weg op van de interconfessionele zuil: zij besluit tot federatie met het CNV. Hetzelfde doet de organisatie van katholieke politieambtenaren. De katholieke officiersbond was al eerder gefuseerd met zijn protestantse partner. In 1976 valt het besluit tot federatie met de neutrale officiersvereniging.

De gebeurtenissen rondom dit laatste besluit brengen eens te meer de spanningen aan het licht tussen de confessionele en de sociale bindingscriteria, die in het veld van de nederlandse vakorganisaties in de afgelopen periode hadden bestaan. Tijdens de discussies binnen de christelijke officiersvereniging blijkt namelijk 40 procent van de leden meer te voelen voor een federatie met de christelijke onderofficiersbond dan met de neutrale officiersvereniging. Zestig procent van de officieren is evenwel van mening dat de huidige structuur van de krijgsmacht een federatie met onderofficieren nog in de weg staat en dat zij als officieren verplicht zijn te waken voor het algemeen belang van de krijgsmacht, tegenover de pure belangenbehartiging, zoals die naar men vreest door de onder-officieren wordt voorgestaan. Geïrriteerd over dit besluit gaat dan de Katholieke Vereniging van onderofficieren over tot federatie met haar protestantse partner.

Interconfessionele landen hebben zich inmiddels eveneens bij anderen voorgedaan. In 1976 is de organisatie van katholieke kleine ondernemers (winkeliers en ambachtlieden), na een mislukte federatie met de calvinistische partner, een federatief verband aangegaan met de neutrale organisaties. De onderhandelingen van de drie werkgeversorganisaties (grote ondernemers) hadden meer succes: Zij zijn thans in één verband opgegaan.

De vereniging van katholieke intellectuelen 'Sint Adelbert' is sinds 1968 zo goed als geliquideerd. Hetzelfde overkwam de katholieke Journalistenvereniging. Alleen de katholieke Boerenbond bleef voortbestaan, onveranderd en – gezien zijn invloed op de politieke lijn van de KVP – onverzwakt.

Zelfs in het onderwijs – dat (ook blijkens tabel 2) de grootste affiniteit met een levensbeschouwing heeft – kwam de zuil in discussie. Een externe aanleiding daartoe was gelegen in het feit dat de nieuwe wet voor het voortgezet onderwijs een ingrijpende reorganisatie, en met name een vergroting van het leerlingental,

noodzakelijk had gemaakt. In sommige gemeenten betekende dit dat scholen van uiteenlopende levensbeschouwing moesten fuseren of liquideren. Het gevolg is dat thans in diverse gemeenten 'oecumenische scholen', d.w.z. interconfessionele scholen voor katholieken en protestanten, worden gesticht. Elders gaat men over tot de stichting van 'samenwerkingsscholen' voor leerlingen van alle denominaties, zowel als voor onkerkelijken. Op het einde van 1973 blijken er 334 van zulke samenwerkingsscholen gesticht of in oprichting of in onderzoek te zijn (Katholiciteit en Katechese, 1975, p. 12).

De door de Mammoetwet geschapen noodzaak van schaalvergroting, waarbij meerdere typen van onderwijs in één school worden opgenomen, is echter niet de enige oorzaak waardoor de verzuiling van het onderwijs in discussie is gebracht. Als motieven voor ontzuiling worden in vele geschriften eveneens genoemd de wens van oecumenische toenadering en ontmoeting der levensbeschouwingen. Hoezeer de ideologische grondslag zelf van het onderwijs in de kritiek betrokken wordt, blijkt o.a. uit de reacties op de plannen van de vorige (socialistische) minister voor een diep ingrijpende onderwijsvernieuwing. Volgens sommigen zou de minister hiermee de constitutionele vrijheid van het confessionele onderwijs aantasten. Volgens anderen komt nu pas aan het licht hoezeer het confessionele karakter van de confessionele scholen tot een etiket is gereduceerd.

Nog duidelijker treedt de crisis aan het licht door de conflicten tussen leraren en besturen van katholieke scholen. Bij herhaling gebeurt het dat leraren van katholieke scholen verklaren niet meer als katholiek hun taak te kunnen verrichten. Bij een katholieke instituut voor opleiding van leraren in Tilburg werd in 1975 door meerdere docenten geprotesteerd toen hen gevraagd werd te verklaren dat zij instemmen met de normen en waarden van het christendom. Het protest leidde tot intrekking van het verzoek. Enigszins gelijksoortige conflicten deden zich voor aan de katholieke Universiteit van Nijmegen, en aan de Tilburgse Katholieke Hogeschool voor Sociale Wetenschappen; hier waren het vooral de studenten die in verzet kwamen. En zelfs aan de calvinistische 'Vrije Universiteit' ontstond heftige beroering rond de daar vanouds geldende verplichting van het personeel om een akte van erkenning van de calvinistische beginselen te ondertekenen.

Overigens heeft de Katholieke Universiteit onlangs een jarenlange discussie over haar confessionaliteit 'voorlopig definitief' beëindigd met het besluit katholiek te blijven, maar in de oorspronkelijke, oecumenische betekenis van dat woord. Wat de consequenties van deze herdefinitie van 'katholiek' zullen zijn, is verre van duidelijk. In de praktijk wijkt de katholieke Universiteit in geen enkel opzicht af van niet katholieke universiteiten.

Concluderend kan gezegd worden dat ook het confessionele, met name het katholieke, onderwijs in de ontzuilingsstroom terecht gekomen is, maar daarte-

gen kennelijk veel grotere weerstand biedt dan in de politieke en de vakbondssector werd geboden. Dat dit beeld in de nabije toekomst niet wezenlijk zal veranderen, kan worden afgeleid uit het feit dat de Nederlandse bisschoppen, die voor de ontzuiling van de politieke en de vakbondssector in de afgelopen jaren veeleer barrières hadden weggeruimd dan opgeworpen, zich nog in februari 1977 in een gemeenschappelijke brief uitdrukkelijk voor handhaving van het katholieke onderwijs hebben uitgesproken. Erg verwonderlijk is dat niet, omdat het confessionele onderwijs vanaf de eerste dagen der verzuiling gegolden heeft als het onmisbare instrument om in de moderne samenleving de socialisatie in de eigen confessionele cultuur te verzekeren.

Goed beschouwd zou de verwondering dan ook veeleer moeten uitgaan naar het feit dat in vele andere, met de socialisatiefunctie verwante, institutionele sectoren, de ontzuiling veel verder voortgeschreden is: De katholieke jeugdorganisaties gingen op in een neutrale fusie. Hetzelfde lot ondergingen het 'Katholiek Verbond voor Kinderbescherming' en de katholieke vereniging van ouders van gehandicapte kinderen. De Katholieke Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid fuseerde in 1976 in het 'Nationaal Centrum voor Geestelijke Volksgezondheid'. Hetzelfde gebeurde met de katholieke bibliotheken; Symptomatisch is, dat ook hier weer de weerstanden vooral van de zijde der calvinisten kwamen, zelfs nog nadat de fusie reeds een feit was. In de sfeer van het sociaal werk, waar de ontzuiling eveneens zeer ver is voortgeschreden, hebben behoudende calvinisten in 1974 zelfs besloten over te gaan tot oprichting van een nieuwe calvinistische school voor sociaal werk, als tegenwicht tegen de marxistische tendenties aan de andere scholen. Dit is één onder meerdere tekenen dat het proces van *herzuiling* inmiddels reeds heeft ingezet. In dit geval gebeurde dat zelfs op bijna exact dezelfde manier als die waarop onder calvinisten rond 1880 de verzuiling is begonnen.

Wat de pers betreft: De katholieke uitgeverijen zijn verdwenen, de katholieke dagbladen eveneens. Soms gebeurde dat omdat men handhaving van de katholiceit niet meer nodig vond, vaker omdat financiële moeilijkheden tot fusering dwongen.

Een verhaal apart is de geschiedenis van de ontzuiling bij de omroeporganisaties. Tot 1966 was het recht om radio- en t.v.-uitzendingen te verzorgen exclusief toegewezen aan vijf ideologische groeperingen, die daartoe een calvinistische (NCRV), een katholieke (KRO), een modernistisch-protestantse (VPRO), een socialistische (VARA), en een neutraal-liberale omroeporganisatie (AVRO) hadden gesticht.

In 1966 kwam een nieuwe wet tot stand, die eveneens geen nationale omroep bracht, maar die wel de bestaande structuren openbrak. Voortaan zou iedere groepering van meer dan 100.000 leden, die enig ideëel doel nastreefde, recht op zendtijd krijgen. Een ledental van 25.000 was reeds voldoende om gedurende

een experimenteertijd enige uitzendingen te verzorgen. Het quantum zendtijd werd afhankelijk gesteld van het ledental, met toepassing van een drempelformule; aldus werd een onderscheid gemaakt tussen omroepen met A-status (meer dan 400.000 leden), omroepen met B-status (250.000-400.000) en omroepen met C-status (100.000-250.000).

De eerste verandering, als gevolg van deze wet, was de komst van een op populistische sentimenten speculerende en overigens op gemakkelijk amusement gerichte nieuwe omroeporganisatie, de TROS, die met het verstrijken van de jaren permanent groeide in ledental.

De tweede grote gebeurtenis was, dat de AVRO zich van de degradatie van A naar B-status wist te redden door een fusie met een commercieel televisie-programma-tijdschrift, zodat de abonnees van dit tijdschrift plotseling gingen meetellen als lid van de AVRO. Groot was de verontwaardiging bij de andere omroeporganisaties toen de betreffende minister deze rezensom goedkeurde. De kritiek concentreerde zich op twee punten. Ten eerste, dit tijdschrift zou zich steeds hebben schuldig gemaakt aan schending van de auteursrechten op de publikatie van de programma's welke rechten exclusief aan de omroeporganisaties als makers van die programma's toekwamen. Ten tweede, van ideële doelstellingen zou bij dit tijdschrift (evenals bij de eerder opgerichte TROS) geen sprake zijn.

Een derde verschuiving deed zich voor in het kamp der calvinisten, waar een orthodoxe vleugel uit protest tegen zogenaamde modernistische tendenzen bij de NCRV een eigen omroeporganisatie, de E.O. in het leven riepen. Opnieuw dus een geval van herzuiling. Pogingen om een orthodox-rooms-katholieke omroep te stichten (gericht tegen de KRO), zijn tot heden bij gebrek aan aanhang mislukt.

Tenslotte verscheen in 1976 de VOO, een vroegere piratenzender die vanuit de Noordzee uitsluitend popmuziek had uitgezonden, gemengd met reclameboodschappen, en die zich daardoor een grote populariteit bij de teenagers had verworven. Ondanks felle protesten, vanwege het feit dat bij deze organisatie, evenals bij de TROS, elke ideële doelstelling ontbrak, werd ook de VOO door de minister geaccepteerd.

Tot nu toe hebben deze verschuivingen nog niet geleid tot de liquidatie, of zelfs maar de status-verlaging van een der oude omroeporganisaties. Wel heeft de VPRO herhaaldelijk op de 100.000 grens gebalanceerd, maar dit had andere redenen: Sinds het begin van de jaren zestig was de VPRO namelijk steeds meer een radicaal-linkse koers gaan varen, hetgeen spoedig uitliep op een totale breuk met het protestantisme.

Maar ook al zijn er nog geen slachtoffers gevallen, de dreigende wolken pakken zich samen. De grootste bedreiging kwam van de zijde van de toenmalige minister-lid van de PPR en, als pikante bijzonderheid, tevoren voorzitter van de

Tabel 3

ledentallen van de Nederlandse omroeporganisaties
(bronnen: Informatiebulletin NTS/NRU 31.12.65;
informatie KRO-externe contacten 28.5.71;
project 4333, blz. 25).

	KRO	NCRV	EO	VARA
1939	160.791	126.000		108.571
1947	84.566	101.072		101.146
1960	604.243	435.945		533.678
1965	566.713	465.448		484.713
1970	545.262	476.000		485.652
1976	556.000	502.000	142.000	495.000

VPRO	AVRO	TROS	VOO
	196.699		
46.000	86.394		
214.875	405.994		
160.000	385.172		
139.215	835.000		
146.000	825.000	682.000	142.000

KRO, en nog eerder voorzitter van de KVP – die plannen had om de omroepwet te wijzigen.

Die plannen kwamen in het bijzonder neer op het volgende. Ten eerste, de A, B, of C-status van een omroeporganisatie zou niet meer, zoals tot nu toe, bepaald worden door het aantal leden dat zijn omroepretributie aan de staat heeft betaald – feitelijk één persoon per huishouding – maar door het aantal leden dat *contributie* aan een omroeporganisatie heeft betaald, zodat voortaan iedereen boven 18 jaar een stem kan krijgen. Ten tweede, het lidmaatschap zou niet meer, zoals tot nu toe, in feite automatisch gekoppeld zijn aan het abonnement op het programma-tijdschrift van de gekozen omroeporganisatie.

Uit een onderzoek dat medio 1976 gehouden werd, is gebleken, dat bij een dergelijke dubbele ont koppeling de ledentallen een fundamentele wijziging zouden ondergaan. De VPRO zou groeien van 146.000 naar 384.000, de EO van 142.000 naar 221.000, en de VOO van 142.000 naar 351.000. Lichte

Tabel 4

Effecten van eventuele dubbele ont koppeling voor ledentallen van Nederlandse omroeporganisaties.

(bron: project 4333 van het ministerie van C.R.M. 1976, blz. 25).

	feitelijk ledental medio 1976		ledental na eventuele dubbele ont koppeling	
	aantallen afgerond	percentages afgerond	aantallen afgerond	percentages afgerond
AVRO	825.000	23.6	357.000	12.1
TROS	682.000	19.6	534.000	18.1
VOO	142.000	4.1	351.000	11.8
subtotaal	1649.000	47.3	1242.000	42.0
KRO	556.000	15.9	284.000	9.6
NCRV	502.000	14.4	381.000	12.9
subtotaal	1058.000	30.3	665.000	22.5
EO	142.000	4.1	221.000	7.5
VARA	495.000	14.2	440.000	14.9
VPRO	146.000	4.2	384.000	13.0
subtotaal	641.000	18.4	824.000	27.9
TOTAAL	3490.000	100.1	2952.000	99.9

verliezen zouden worden geleden door de VARA, die van 495.000 naar 440.000 zou dalen. De TROS zou teruglopen van 682.000 naar 534.000. Statusverlagingen van A naar B zouden optreden bij de NCRV (van 502.000 naar 381.000) en bij de AVRO (van 825.000 naar 357.000). De KRO zou dalen van 556.000 tot 284.000 en daarmee dus zelfs een statusverlaging van A naar C ondergaan. (Project 4333, p. 25). De situatie zou er voor de KRO des te zorgwekkender komen uit te zien doordat zijn ledental vooral uit oudere mensen zou gaan bestaan. Voor de nationale omroep structuur betekent dit dus een verzwakking van het neutrale segment (AVRO+TROS+VOO), een versterking van het linkse segment (VARA+VPRO), een zware ontzuiling bij de katholieken, en tenslotte een duidelijke herzuiling bij de orthodox christelijken (EO) (zie tabel 4). Evenals in de politieke sector kan dus ook hier worden geconstateerd dat ontzuiling een herzuilende reactie oproept en gepaard gaat met polarisering.

3 Discussie: Externe en interne factoren

De vraag dringt zich op welke de achtergronden zijn van de hierboven geschetste ingrijpende veranderingen. Bij de beantwoording van deze vraag in het hiernavolgende zullen wij ons korthedshalve beperken tot de ontwikkelingen in het katholieke volksdeel. Deze keuze is bepaald door de overweging dat de katholieke zuil de meest spectaculaire veranderingen te zien geeft, en dat de wijzigingen in de andere zuilen tot op niet geringe hoogte mede door de ontwikkelingen in de katholieke zuil worden beïnvloed.

De verschijnselen van verzuiling, ontzuiling en herzuiling kunnen het best benaderd worden in de termen van het door Milton M. Gordon ontworpen model voor de studie van pluralisme en assimilatie (Gordon, 1964, p. 69-71). In dit model worden zeven variabelen onderscheiden, te weten:

- 1 Culturele specificiteit van de ethnische groep versus verandering van zijn cultuurpatroon in die van de nationale samenleving ('culturele assimilatie').
- 2 Isolement van de ethnische groep in specifieke cliques, clubs en instellingen op primaire-groeps-niveau versus intrede in die van de nationale samenleving ('structurele assimilatie').
- 3 Ethnische endogamie versus inter-ethnische gemengde huwelijken ('maritale assimilatie').
- 4 Bewustzijn van ethnische identiteit versus uitsluitend nationaal bewustzijn ('identificatorische assimilatie').
- 5 Aanwezigheid versus afwezigheid van vooroordelen tegen de ethnische groep ('attitude-ontvangende assimilatie').
- 6 Aanwezigheid versus afwezigheid van discriminatie ('behandelings-ontvangend assimilatie').

7 Aanwezigheid versus afwezigheid van waarden en machtsconflicten ('civiele assimilatie').

In afwijking van Gordon zien wij geen reden om de structurele assimilatievariabele, zoals Gordon doet, te beperken tot het niveau van de primaire groep. Ook de verschijnselen van verzuiling, ontzuiling en herzuiling, die zich op het institutionele niveau bevinden, kunnen immers als verschijnselen op de structurele assimilatie-variabele worden beschouwd. Met dit lichte amendement kan ons probleem nu als volgt worden geherformuleerd: Wat is de samenhang tussen enerzijds de ontwikkelingen op de structurele assimilatievariabele, met name wat de katholieke zuil betreft, en anderzijds de overige door Gordon onderscheiden variabelen.

Deze probleemdefinitie biedt bovendien de mogelijkheid om de resultaten van onze analyse te toetsen aan de theorie van Gordon. Deze theorie stelt enerzijds: 1) Het assimilatieproces begint met culturele assimilatie; 2) culturele assimilatie kan optreden en voor onbepaalde tijd voortduren zonder dat andere typen van assimilatie volgen (Gordon, 1964, p. 77).

Maar anderzijds: 3) Als eenmaal structurele assimilatie opgetreden is, hetzij gelijktijdig met, hetzij volgend op culturele assimilatie, zullen alle overige assimilatie-typen vanzelf volgen. Structurele assimilatie is volgens Gordon dus de 'key variable'. De meest voor de hand liggende sequentie zou dan zijn, dat structurele assimilatie via maritale assimilatie zou leiden tot identificatorische assimilatie, en vervolgens tot alle overige assimilatievormen (Gordon, 1964, p. 80-81).

Vooruitlopend op wat volgt kan hier gezegd worden dat de ontwikkelingen binnen het Nederlands katholicisme minstens eveneens aanleiding geven tot de hypothese dat de civiele assimilatie, met name in haar machtsaspect, en voorts wellicht de discriminatie, als sleutelvariabelen moeten worden aangemerkt. Dit geldt voor de fase van verzuiling, maar nog duidelijker voor de omslag naar ontzuiling. Een laatste hypothese is, dat in het geval van het Nederlands katholicisme een interne identiteitscrisis als sleutelvariabele werkt vanwaaruit de interne polarisatie en herzuiling – verschijnselen waarvoor in Gordon's theorie geen plaats is – moeten worden verklaard.

Eeuwenlang, en minstens sedert omstreeks 1648, zijn de nederlandse katholieken een vrij machteloze, in veel opzichten gediscrimineerde minderheid geweest, ook al wisten zij profijt te trekken van de spanningen tussen de beide machtsgroeperingen – orthodoxe calvinisten en 'rekkelijke' protestanten – binnen de natie. Terzijde zij erop gewezen dat zulk een driehoeksverhouding in het materiaal van Gordon, evenals in de meeste literatuur, ontbreekt, en meer aandacht verdient dan zij tot nu toe gekregen heeft; de coalitietheorieën zouden hier een vruchtbare toepassing kunnen vinden.

Tot aan de komst van de Fransen in 1795 konden de katholieken, al met al, niet veel anders doen dan bang en submissief hun heil te zoeken in het isolement op primaire groepsniveau in en rond hun 'schuilkerk'. In de negentiende eeuw wordt de machtspositie van de katholieken door de invoering van democratische instituties en de opheffing van juridische discriminatie enigszins verbeterd. Voorlopig leidt dit vooral tot een groter zelfbewustzijn, tot een grotere strijdbaarheid en tot het aangrijpen van de mogelijkheid om zich in de zuil een instrument van structurele segregatie te verschaffen, waardoor het identiteitsbesef en de culturele specificiteit nog worden versterkt. Dienovereenkomstig vertoont de katholieke minderheid in Nederland van 1860 tot in het midden van de twintigste eeuw het beeld van een volksgroep met een hoog ontwikkeld identiteitsbesef, een grote trouw aan de geboden van de kerk, en een steeds toenemende graad van structurele segregatie, evenals van endogamie.

Dit systeem, zelf een reactie op het machtsoverwicht van de niet-katholieke omgeving en tevens mogelijk geworden door de verbetering van de eigen machtspositie in de 19e eeuwse beginnende democratie, werkt in de richting van een versterking van de katholieke macht. Pas wanneer het machts evenwicht bereikt is, komt de werkelijke omslag.

In de jaren 1950 wordt duidelijk, dat de katholieken een machtspositie hebben bereikt die vrijwel alle grond aan hun vroegere vrees ontnemt. Eveneens blijken zij dan ook in de hogere strata bijna proportioneel vertegenwoordigd te zijn (op dit punt is Gordon's theorie van toepassing). Het gevolg is dat rond 1960 de mentaliteit van de katholieken omslaat van defensiviteit in openheid. Dit blijkt in eerste instantie het duidelijkst uit de snel toenemende bereidheid om de vraag onder ogen te zien, of in deze nieuwe situatie er nog wel reden is om het zelf gekozen isolement van de verzuiling te handhaven.

Maar nog voordat duidelijk van feitelijke ontzuiling kan worden gesproken, dus voorafgaand aan het proces van structurele assimilatie, blijkt de mentale openheid zich rond 1960, en in het bijzonder bij de kernleden (priesters, theologen, bisschoppen) uit te werken in een grote bereidheid om de vraag naar de eigen cultuur, en daarmee de vraag naar de eigen identiteit aan de orde te stellen.

Ongetwijfeld heeft het aggiornamento van paus Johannes, met name tot uiting komend in het begin van het tweede Vaticaanse concilie, tezamen met de reeds eerder opgekomen 'nieuwe theologie' (Suhard), daarbij als katalysator en legitimator gefungeerd. Maar het relatief grote enthousiasme waarmee de Nederlandse katholieken zich in deze discussie stortten – en hun belangrijke rol in de progressieve vleugel op het Vaticaanse concilie kan alleen worden verklaard uit het hernieuwde zelfvertrouwen en de daaraan corresponderende mentale openheid die hun de moed gaven om de eigen traditionele theologie, in het bijzonder de moraaltheologie, kritisch te gaan herzien. (Goddijn, 1973).

Zeer relevant voor de verklaring van wat er gebeurd is, is het feit dat in deze beweging van zelfkritiek de theologen en zelfs de bisschoppen voorop gingen. Een mijlpaal werd bereikt toen in 1963 een Nederlandse bisschop voor de televisie verklaarde, dat de beslissing over geboorteregeling aan het oordeel van echtgenoten zelf diende te worden overgelaten. Even belangrijk was het feit dat na beëindiging van het Vaticaanse concilie, toen in Rome de bakens weer naar rechts waren verzet, de Nederlandse bisschoppen een eigen nationaal concilie organiseerden, waar impliciet volgens een nieuwe formule, namelijk op democratische wijze, door alle aanwezigen, leken en priesters, aan de discussies en aan de beslissingen werd geparticipeerd.

Een van de issues die op dit landelijk concilie de meeste aandacht trokken was de discussie over de celibaatsverplichting voor priesters. In 1968 hadden bij een onderzoek onder Nederlandse priesters – waaraan door 83 procent van hen werd deelgenomen – 75 procent van de respondenten zich uitgesproken voor de ontkoppeling van priesterschap en celibaat. Toen in 1970 bleek dat de overgrote meerderheid van de deelnemers aan het nationaal concilie hetzelfde standpunt innamen, besloten de Nederlandse bisschoppen in Rome te pleiten voor een beleidsverandering in deze zin (Roes, 1973, p. 130). Het resultaat was negatief.

Inmiddels hadden al deze discussies over eigen leer en identiteit geleid tot een reeks conflicten binnen de kring der Nederlandse katholieken, waarbij progressieven en conservatieven steeds scherper tegenover elkaar kwamen te staan. Spoedig zou het Vaticaan – dat reeds in 1962 de Italiaanse vertaling van een Nederlandse bisschoppenbrief uit de handel had laten nemen – zich mengen in de strijd. In 1963 leidde de kritiek van een Amsterdams studentenpastor op de Romeinse curie tot een reeks van conflicten tussen het Vaticaan en de Nederlandse bisschoppen. In 1964 stichtte een groepering van conservatieve katholieken het tijdschrift 'Confrontatie' dat fel de strijd aanbond met het zogenoemde modernisme in de Nederlandse katholieke kerk. Herhaaldelijk werden vanuit deze kring aanklachten tegen de Nederlandse bisschoppen naar Rome gezonden. In 1966 leidt de publikatie van de door de Nederlandse bisschoppen goedgekeurde 'Nieuwe Katechismus' tot een Romeins ingrijpen. In 1968 steekt onder de progressieve katholieken een storm van verontwaardiging op over de pauselijke encycliek betreffende geboorteregeling. In 1970 ontstaan heftige disputen rond de celibaatskwestie. In hetzelfde jaar slaat Rome toe. Door het Vaticaan wordt op de bisschopsstoel van Rotterdam, een der meest geurbaniseerde diocesen, een lid van de conservatieve vleugel van het nationaal concilie benoemd. Deze benoeming stuit op hevig verzet bij de priesters van het Rotterdamse diocees, maar pogingen om de benoeming alsnog ongedaan te maken mislukken. Na moeizame onderhandelingen tussen de nieuwe bisschop en het diocesaan bestuurscollege wordt een 'basis van samenwerking' bereikt. In 1971 blijkt niettemin uit een opinie-onderzoek, dat 36 procent van alle katholieke

respondenten, en zelfs 61 procent van alle geïnterviewde priesters de benoeming van deze bisschop afkeuren.

Inmiddels heeft de polarisatie binnen de katholieke kring zich verder voortgezet. In 1968 wordt door extreem conservatieven het Michael-legioen opgericht. In 1969 verschijnt de nog rechtser 'Willibrord-groep'. Aan progressieve zijde leiden de conflicten rond het priestercelibaat in 1968 tot de opkomst van de 'Septuagint-beweging'. Rond 1970 besluiten een vijftal parochies hun gehuwde priesters in het ambt te handhaven; de betreffende bisschop beperkt zich tot de verklaring dat deze priesters buiten zijn verantwoordelijkheid opereren.

Tot verbijstering van velen wordt in 1972 door Rome in het bisdom Roermond een zeer conservatief priester tot bisschop benoemd, die behalve als rector van een nonnenklooster hoegenaamd geen pastorale of bestuurlijke ervaring heeft. De Nederlandse kardinaal-aartsbisschop toont zich hierover in een t.v.-interview hevig ontstemd. Een van de eerste bestuursdaden van de nieuwe bisschop is het ontslaan van zijn staf. Een andere is de oprichting, met uitdrukkelijke instemming van Rome, van een conservatief priesterseminarie naast de bestaande, door hem veroordeelde, theologische faculteit. Tot de ogenschijnlijk minder belangrijke gebeurtenissen behoort het feit dat hij zijn KRO-lidmaatschap opzegt en heftige kritiek uit op het abortusstandpunt van de KVP. Maar in zijn kielzog verschijnt spoedig de RKPN, een rooms-katholieke splinterpartij, wier voornaamste programmapunt de bestrijding van de abortus is. De herzuiling is daarmee ook in het katholieke kamp een feit geworden.

Daarna volgt conflict op conflict. Enige priesters van het Roermondse bisdom besluiten tot de oprichting van de 'Beweging Open Kerk', die een grote nationale aanhang krijgt, maar die weinig kan ondernemen tegen de acties van de bisschop. Geconfronteerd met deze gebeurtenissen, in het bijzonder met de rol van het Vaticaan in dezen, zien de Nederlandse bisschoppen, intern verdeeld, zich genoodzaakt een meer behoudende koers te gaan varen. Op de internationale bisschoppensynode te Rome in 1974 blijkt, dat de Nederlandse adviezen veel voorzichtiger zijn dan bijvoorbeeld die uit India, Indonesië en Brazilië. Nederland is niet langer een koploper bij het katholieke vernieuwingsstreven (Oostveen, 1975, p. 13).

Eveneens hebben zich grote verschuivingen voorgedaan in het gedragspatroon van de Nederlandse katholieken. Sinds de televisierede van bisschop Bekkers over geboorteregeling in 1963 is het geboortecijfer van de Nederlandse katholieken snel tot het Nederlands gemiddelde gedaald en is het gebruik van voorbehoedsmiddelen door katholieke Nederlanders vrijwel gelijk geworden aan het gemiddelde Nederlands gebruik (Thurlings 1971, p. 160-161). De discussie over de katholieke leer en de katholieke identiteit gaat gepaard aan een toenemende daling van het weekend-misbezoek van ca. 70 procent in 1960 tot 31.1 in 1976, voorts in een daling van het aantal priesterwijdingen van 318 in

Tabel 5

Interne veranderingen in gedrag patronen van Nederlandse katholieken

	Uittredingen uit de priesterlijke staat (absolute getallen)	Priesterwijdingen (absolute getallen)	Weekend misbezoek van R.K. boven zes jaar, %	Gemengde huwelijken, % ¹⁾	Geboortecijfers van R.K. in ‰	Nationale geboor- tecijfers in ‰
1960	11	318			23.47	20.55
1961	15	306	70.7	10.6		
1965	45	237			23.05	21.00
1966	74	227	64.4	12.3		
1970	243	47	47.2		18.33	17.91
1971	221	49	41.1	17.9		
1975	94	32	32.6	21.46	12.35	13.00

1. Gemengd huwelijk: het aantal katholieken dat per jaar huwt met niet-katholieken in procenten van het totale aantal in hetzelfde jaar gehuwde katholieken.

Bronnen: KSKI Memorandum 199, p. 8, p. 5; KSKI Memorandum 198, p. 1; KSKI persoonlijke informatie; de Hoog, 1976, p. 37; CBS, persoonlijke informatie.

1960 tot 32 in 1975, en in een toename van het aantal uittredende priesters van 11 in 1960 tot 244 in 1969. Daarna trad een daling van het aantal uittredingen in tot 94 in 1975. Het percentage gemengd huwende katholieken steeg van 10.6 in 1961 tot 21.46 in 1975 (tabel 5).

Deze trends zijn in hun algemeenheid in alle geïndustrialiseerde landen waar te nemen. Specifiek voor de Nederlandse situatie is, dat zij later zijn begonnen en sneller zijn verlopen. Onze hypothese, dat de ontzuiling mede door deze interkerkelijke ontwikkelingen beïnvloed is, wordt althans gedeeltelijk bevestigd door een onderzoek van Miller en Stouthard naar de achtergronden van de verkiezingsuitslagen van 1970 en 1972:

Een van hun conclusies is, dat de daling van het aantal katholieke stemmen voor de KVP sinds 1956 moet worden toegeschreven niet alleen aan een daling van de correlatie tussen kerkgebodenheid en confessionele partijvoorkeur, maar ook tot op zekere hoogte aan een daling van de kerkgebondenheid zelf (p. 233).

Aanwijzingen in dezelfde richting zijn te vinden in het feit dat het hierboven geschatte proces van kerkvervreemding eerder intrad dan het proces van ontzuiling dat eigenlijk pas na 1970 goed op gang kwam.

Volgens Gordon's theorie had de te verwachten sequentie moeten lopen van ontzuiling via exogamie naar alle andere vormen van assimilatie, terwijl een herzuiling buiten de verwachting viel. De hierboven vermelde feiten suggereren evenwel veeleer een sequentie die van *machtsevenwicht* via een *identiteitscrisis* naar een intern cultuurconflict voert, dat op zijn beurt de stoot geeft aan een polarisatieproces waarin progressieve en conservatieve katholieken steeds scherper tegenover elkaar komen te staan. Het resultaat is een begin van herzuiling bij sommige conservatieven en assimilatie bij sommige progressieven evenals bij veel 'gewone katholieken' die als toeschouwers dit steekspel hebben gadeslagen.

Met dit alles is niet gezegd dat dit de gehele verklaring is. Een zekere mate van ontzuiling was het voor de hand liggende gevolg van het feit dat, nu het *machtsevenwicht* verzekerd was, de vesting min of meer kon worden ontmanteld (de 'doorbraakbeweging'). Een ander deel was het gevolg van externe factoren, zoals de financiële nood in de dagbladwereld, de professionalisering van gezondheidszorg en sociaal werk, en de wettelijke voorschriften voor onderwijs en omroep.

Een zeer belangrijke externe factor, geheel in de lijn van Gordon's theorie, is te vinden in de toegenomen mobiliteit en sociale desorganisatie als gevolg van de tweede industrialisatiegolf (na 1945), waardoor steeds meer katholieken met niet-katholieken in contact kwamen. Hier gaat het dus om een erosie-proces dat van buiten naar binnen, in plaats van – zoals in de interne-crisishypothese – van binnen naar buiten verloopt. Van Heek heeft in dit verband de 'permissive society hypothese' gelanceerd: Na 1945 werd de westerse samenleving steeds

permissiever, terwijl de Nederlandse bisschoppen een steeds meer rigoristische policy voerden. Vroeg of laat moest de bom barsten (van Heek, 1973, p. 250 e.v.).

Dit alles is waar, afgezien van het feit dat reeds na 1954 van rigorisme bij de Nederlandse bisschoppen weinig meer te bespeuren valt. In ieder geval staat buiten kijf, dat externe factoren een grote invloed hebben gehad. Met name blijkt dit uit het feit, dat er reeds in de jaren 1966-1970 een bijna perfecte correlatie bestaat tussen de urbanisatiegraad van de Nederlandse gemeenten en het weekend-misbezoek in diezelfde gemeentecategorieën (KSKI memorandum 184, 1971, p. 33, 34, 48).

Daarmee is echter niet verklaard, waarom reeds in de eerste helft der zestiger jaren in het centrum van de katholieke gemeenschap een revolutie ontketend werd, die zich van binnen naar buiten uitbreidde, met conflicten enerzijds en sociale desorganisatie anderzijds. Evenmin is verklaard, waarom de ontzuiling veeleer volgde op de kerkvervreemding dan omgekeerd. Tenslotte is daarmee eveneens geen antwoord gegeven op de vraag waar de herzuiling vandaan komt. Wij houden het daarom op de hypothese dat naast de zojuist genoemde factoren een andere factor werkzaam was. Die factor was gelegen in het bereikte machts-evenwicht waardoor de defensieve attitude omsloeg in openheid en de interne discipline in discussie. In dit nieuwe geestelijke klimaat, dat door het Tweede Vaticaans Concilie en door de houding van de Nederlandse bisschoppen werd gelegitimeerd, werd niet alleen de zuil op de helling gezet, maar kwam de traditionele katholieke theologie – zowel de moraal als de dogmatiek – in de vuurlinie der kritiek te liggen.

Het eerste gevolg was vernieuwing, ontzuiling en ontkerkelijking. Het gevolg in tweede instantie was een orthodoxe reactie die, gesteund door Rome, greep kreeg op de bisschoppelijke hiërarchie en zich zijdelings demonstreerde in enkele herzuilingstendensen. Het 'over-all effect' zal zijn een wijd verbreide kerkvervreemding die van het Nederlands katholicisme voorlopig weinig anders overlaat dan een intern verdeelde tot een schaduw van zichzelf gereduceerde kerk.

Bibliografie

- Bosmans, J. L. J., 'Documentaire over de confessionele partijen', in L. W. G. Scholten et al. *De confessionelen*, Utrecht, 1968, p. 89-140.
- Bosmans, J. L. J., 'De groep Steenberghe, de KVP en de verkiezingen van 1952' *Jaarboek van het katholiek Documentatiecentrum 1976*, Nijmegen, 1977.
- Goddijn W., *Beheerste kerk; uitgestelde revolutie in R.K. Nederland*, Amsterdam 1973
- Gordon, M. M., *Assimilation in american life: the role of race, religion and national origins*, New York. 1964.
- Van Heek, F., *Van hoogkapitalisme naar verzorgingsstaat*, Meppel, 1973.

- De Hoog, C., *Huishouden, huwelijk en gezin*, Amsterdam, 1976.
- K.S.K.I. Memorandum 184, *de rooms katholieke bevolking van Nederland: territoriale organisatie en kerkbezoek*, Den Haag, 1971.
- K.S.K.I. Memorandum 198, *Het weekend misbezoek in januari 1974*, Den Haag, 1974.
- K.S.K.I. Memorandum 199, *De Nederlandse priester 1974*, Den Haag, 1974.
- Katholiciteit en Katechese maandschrift*, nr. 11, nov. 1975.
- Van Kemenade, J. A., *De katholieken en hun onderwijs*, Meppel, 1968.
- Kruyt, J. P. en W. Goddijn, 'Verzuiling en ontzuiling als sociologisch proces', in A. N. J. den Hollander et. al. *Drift en koers: een halve eeuw sociale verandering in Nederland*, Assen, 1961, p. 227-264.
- Lijphard, A., *The politics of accomodation: pluralism and democracy in the Netherlands*, Berkeley, 1968.
- Manning, A. F., 'Uit de voorgeschiedenis van het mandement van 1954', *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* 1971, Nijmegen, 1972, p. 138-148.
- Margriet, *God in Nederland*, Amsterdam, 1967.
- Miller, W. E. and Ph. C. Stouthard, 'Confessional attachment and electoral behavior', *European Journal of political Research*, 3 (1975), p. 219-258.
- Oostveen, T. en F., *Kroniek '75: Wel en wee van Katholiek Nederland*, Hilversum, 1976.
- Project 4333 van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, *Gevolgen en ontkoppelingen leden-aanhang omroeporganisaties medio 1976*, Den Haag, 1976.
- Roes, J., 'Rooms-katholieke kerk Nederland, 1958-1973. Een encyclopedisch overzicht', *Jaarboek van het katholiek Documentatie Centrum* 1973, Nijmegen, 1974, p. 73-141.
- Thurlings, J. M. G., *De Wankele Zuil: Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*, Nijmegen/Amersfoort, 1971. Tweede, vermeerderde druk: Deventer 1978.